

ŞEYXÜLİSLAM MƏHƏMMƏD HƏSƏN İBN İSMAYIL MÖVLAZADƏ ƏŞ-ŞƏKƏVİNİN ƏLYAZMALARI

*Nailə SÜLEYMANOVA,
AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutu,
ilahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

AÇAR SÖZLƏR: əsər, nüsxə, əlyazma.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: произведение, копия, рукопись.

KEYWORDS: work, copy, manuscript.

Əlyazmalar hər bir xalqın elm tarixinin dəyərli mənbəyi kimi uzun illərdən bəri tədqiqata cəlb edilir. Buna baxmayaraq, əlyazmalar arasında hələlik tədqiq edilməmiş əsərlər də az deyil. AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilən əlyazmalar arasında Qafqaz (Zaqafqaziya) Müsəlmanlarının şeyxülislamı olmuş Məhəmməd Həsən ibn Hacı Molla İsmayıl Axund Mövlazadə əş-Şəkəvinin əlyazmaları aşkar edilmişdir. Məcmuaya daxil edilən bu əsərlərdən biri onun müəllif, digərləri isə katib olduğu əlyazmalardır. Biz bu məqalədə hər üç əlyazmanın tekstoloji və paleoqrafik xüsusiyyətlərindən ətraflı və yığcam şəkildə bəhs edəcəyik.

Əvvəlcə Azərbaycanın elm tarixində Qurani-Kərimi Azərbaycan dilinə tərcümə edənlərdən biri kimi məşhur olan Məhəmməd Həsən ibn Hacı Molla İsmayıl Axund Mövlazadə əş-Şəkəvinin həyat və yaradıcılığı haqqında qısa məlumat vermək istəyirik. Onun haqqında bir neçə tədqiqat işləri aparılmışdır. Bu tədqiqat işlərində, demək olar ki, ona aid olan məlumatlar təkrarlanır. İlk olaraq tapdığımız mənbə Ə.R.Salamzadə, M.Ə.İsmayılov və K.M.Məmmədzadə tərəfindən hazırlanmış və 1988-ci ildə nəşr edilmiş “Şəki” adlanan tarixi-memarlıq oçerkidir. Bu oçerkin Şəkəvinin məşhur insanlarından bəhs edən bölməsində onun yaradıcılığı haqqında yazılanlar başqa bir şəkili alimin yaradıcılığı ilə (Hacı Şeyx Həsən Mollazadə Gəncəvi) qarışdırılsa da, həyatının digər məqamları haqqında doğru məlumat verilir. Bizim istifadə etdiyimiz əsas mənbə Hüseynqulu Məmmədli tərəfindən yazılmış və 2005-ci ildə nəşr edilmiş “Qafqazda İslam və şeyxülislamlar” əsəridir.

Məhəmməd Həsən əş-Şəkəvi 1854-cü ildə anadan olmuşdur. Təhsilini öncə Şəkiddə, sonra isə Gəncədə alan şeyxülislam sonralar İraqa getmiş, elm öyrənməyə orada davam etmişdir. 1891-ci ildə Tiflisdə Qafqaz (Zaqafqaziya) Müsəlmanları Ruhani İdarə heyətinin üzvü seçilmiş və bundan sonra orada bir sıra vəzifələrdə işləmişdir. 1893-cü ildə Tiflisdə yerləşən “Müsəlman dini məktəbi”ndə şəriət dərsləri deməyə başlamışdır. Tədrisdə xüsusi xidmətləri olan Məhəmməd Həsən əş-Şəkəvi qazi kimi Cəbrayıl, Gəncə, Tiflis və Kutaisidə çalışmışdır. Axund rütbəsi alan əş-Şəkəvi 1908-ci ildən 1909-cu ilədək (Şeyxülislam Əhdüssəlam Axundzadənin vəfatından

sonra) əvvəl şeyxülislam əvəzedicisi olmuş, sonra isə Qafqaz bölgəsi üzrə şeyxülislam seçilmişdir [1, s.108-109]. 1908-ci ildə əş-Şəkəvinin “Kitab əl-bəyan fi təfsir əl-Quran” adlı Qurani-Kərimin ana dilimizə iki cildlik tərcüməsi çap olunmuşdur. Onun digər əsəri isə fars dilində 450 illik hicri və miladi təqvimləridir, 1891-ci ildə Tiflisdə çap edilmişdir. Məhəmməd Həsən əş-Şəkəvinin ərəb dilindən türk dilinə tərcümə etdiyi əsərlər də vardır. Bunlardan biri Nəsuh Həsənin coğrafiyaya aid iki cildlik əsərinin tərcüməsidir. Digəri isə 1910-cu ildə Tiflisdə nəşr olunmuş Əmir əl-Mömin Əli ibn Əbu Talibin (v.42/661) Misir valisi Malik bin əl-Haris (v.37/657) əl-Əştərə yazdığı əhdnamənin tərcüməsidir. Əhdnamənin mətnində Həzrət Əli Misirə vali olaraq təyin etdiyi Malik bin əl-Harisə idarəçilikdə İslama uyğun tövsiyə və öyüdlər vermişdir. Tədqiqat zamanı aydın olmuşdur ki, dəfələrlə türk dilinə tərcümə edilmiş bu əhdnamənin mütərcimləri arasında Məhəmməd Həsən əş-Şəkəvinin adı çəkilir. Onun yuxarıda adı çəkilən əsərlərinin siyahısı Tiflisdə nəşr olunmuş bu tərcümənin sonunda yazılmışdır [2, s.50].

Ömrünün son illərində Mövlazadə Tiflisdə açdığı “Qeyrət” mətbəəsində işləmişdir. Məhəmməd Həsən əş-Şəkəvi 1932-ci ildə Tiflisdə vəfat etmişdir [1, s.108-112]. Mənbələrdə onun zəngin əlyazma əsər kitabxanasının olduğu və onların yandırılması haqqında məlumat da vardır [1, s.112].

Mövlazadənin aşkar edilmiş üç əlyazmasının birincisi Əbdülqahir bin Əbdürrəhman bin Məhəmməd əl-Cürcaninin (v.471/1078) “əl-Əvamil fi ən-nəhv” (الأمم في النحو) adlı əsəridir. Əbdülqahir əl-Cürcani məşhur dilçi alim olmuşdur və bir çox əsərin müəllifidir [3, s.247]. Nəhv elminə dair bu əsər ərəb dilini öyrənməyə başlayanlar üçün Azərbaycanda olduğu kimi, bir çox müsəlman ölkəsində fəaliyyət göstərən mədrəsələrdə də dərs vəsaiti kimi istifadə edilmişdir. Dünya əlyazma kitabxanalarında bu əsərin çoxsaylı əlyazma nüsxəsi mühafizə edilir. Məsələn, Türkiyə, Qahirə, Misir, Tunis və s. ölkələrin əlyazma əsər kitabxanalarında mövcuddur [4, s.1839]. Məcmuənin 1b-9a vərəqlərini əhatə edən əsər səliqə ilə şimal bölgəmizə məxsus nəsx xətti ilə Rusiya istehsalı olan ağ saya kağıza ərəb dilində yazılmışdır. Mətnin sonunda əlyazmanın Məhəmməd Həsən ibn Hacı Molla İsmayıl Axund tərəfindən hicri 1293-cü (m.1876) ildə köçürüldüyü haqqında qeyd vardır. Qeyddən onun bu əsəri tələbə olduğu vaxt köçürdüyü aydın olur.

İkinci əlyazmanın isə həm müəllifi, həm də katibi (avtoqraf) Məhəmməd Həsən ibn İsmayıl ibn Mövla ibn Məsum əş-Şəkəvidir. Əsər “Məzhər əd-dəlail şərḥ əs-Samədiyyə” (مظهر الدلائل شرح الصمدية) adlanıb, məşhur alim, təriqət şeyxi, Səfəvi şeyxülislamı, riyaziyyatçı və astronomu olan Şeyx Bəhai Məhəmməd bin Hüseyn Harisinin (v.1031/1622) nəhvə dair “əl-Fəvaid əs-Samədiyyə” adlı əsərinin şərhinin müxtəsəridir. Daha çox Şeyx Bəhai adı ilə məşhur olan alim ərəb dilinin qrammatikasına dair bu əsəri qardaşı Səməd üçün yazmışdır. Əsər uzun müddət mədrəsələrdə dərs kitabı olaraq istifadə edilmişdir. Məcmuənin 100b-183b vərəqlərini əhatə edən əsər nəsx xətti ilə Rusiya məhsulu ağ saya kağıza ərəb dilində yazılmışdır. Əlyazmanın sonunda əş-Şəkəvi əsəri məhərrəm ayının son cümə günü hicri 1295-ci (m.1878) ildə tamamladığını qeyd edir. Daha sonra isə əlimizdə olan bu nüsxəni əsas nüsxədən hicri 1296-cı (m.1879) ildə köçürtdüyü barəsində məlumat verir. Məhəmməd Həsən əş-Şəkəvinin bu əsəri haqqında heç bir mənbədə məlumat yoxdur. Yazılma tarixindən aydındır ki, bu əsər onun tələbəlik

illərində qələmə alınmışdır. Məhəmməd Həsən əş-Şəkəvinin sonralar Mövlazadə soyadının götürülməsinə gəldikdə isə, çox güman ki, əlyazmada yazılmış “Mövla” nisbəsinə görədir.

Məcmuənin sonunda isə katibi Məhəmməd Həsən ibn İsmayıl ibn Mövlə əş-Şəkəvi olan “Bahr əl-ulum” (بحر العلوم) adlı qəsidə yazılmışdır. Qəsidə məcmuənin 192b-196b vərəqlərində nəsx xətti ilə hicri 1294-cü (m.1877) ildə ərəb dilində yazılmışdır. Qəsidənin müəllifi əs-Seyyid Mehdi ibn əs-Seyyid Murtəza ibn əs-Seyyid Məhəmməd əl-Hüseynidir (v.1212/1797). Tarix, fiqh və ədəbiyyat sahəsində əsərləri olan müəllif daha çox Bəhr əl-ulum Tabatabai adı ilə məşhurdur. Kərbəladada anadan olan alim Nəcəfdə yaşamış və orada dəfn olunmuşdur [5]. Bu qəsidəni də əş-Şəkəvi tələbəlik illərində köçürmüşdür.

Məcmuəyə yuxarıdakı adı çəkilən üç əsərdən başqa digər əsərlər də daxil edilmişdir. Əsərlərdən biri olan “Haşiyət İbrahim alə əl-unmuzəc” (هاتية إبراهيم على الانوزج) Məhəmməd bin Əbdülğəni Ərdəbilinin (v.1036/1627) Əbülqasım Mahmud bin Ömər Zəməxşərinin (v.538/1174) “Unzuməc” əsərinə yazdığı şərhin haşiyəsidir. Bu əsər mədrəsələrdə ərəb dili qrammatikasının dərs vəsaiti kimi istifadə edilmişdir. Haşiyənin müəllifi XIX əsrdə yaşamış İbrahim Ərəsidir. O, Ağdaşla Xaldan arasında yerləşən Ərəşdə anadan olmuşdur. Sonralar Şəkiyə köçərək orada mədrəsələrdə dərs vermişdir [6, s.204]. Əsər 10b-45b vərəqləri əhatə etmiş və nəsx xətti ilə ərəb dilində yazılmışdır. Əlyazma tam mətnlidir. Abidənin katibi isə İsmayıl bin Mövlə Nuxəvidir. Katibin adı onun əş-Şəkəvinin atası ola biləcəyi ehtimalını ortaya çıxarır. Amma çox şey göstərməyimizə baxmayaraq, mənbələrdə Məhəmməd Həsən əş-Şəkəvinin atası haqqında heç bir məlumat tapa bilmədik.

Məcmuənin digər əsəri isə Məhəmməd Saçaqlızadənin (v.1145/1732) “Risalə fi fənn əl-Munazira” (رسالة في فن المناظرة) adlı əsəridir. Məhəmməd Saçaqlızadə Osmanlı dövlətinin məşhur alimi olmuşdur. Onun təfsir, fiqh, kəlam, məntiq, əxlaq, təsəvvüf, elmlərin təsnifatı və münəzira elmlərinə aid çoxsaylı əsəri vardır. Munazirə - həqiqəti ortaya çıxartmaq üçün mübahisələrin əsaslarını tədqiq edən elm sahəsidir. Məcmuənin 46b-62a vərəqlərini əhatə edən tam mətnli əsər Rusiya istehsalı olan ağ saya kağıza ərəb dilində yazılmışdır. Səliqəli nəsx xətti ilə katib İbrahim Nuxəvi tərəfindən hicri 1265-ci (m.1849) ildə köçürülmüşdür. Katibin qeydindən onun tələbə olduğu görünür.

Məcmuənin 184b-190a vərəqlərini əhatə edən “Qasidət dəbil” adlı (قسيده دعبيل) son əsər isə mənzum əsər kimi hicri 1290-cı (m.1873) ildə hərəkəli nəsx xətti ilə ərəb dilində yazılmışdır. Dini məzmunlu qəsidə İskəndər bin Mustafa Cəkəri tərəfindən köçürülmüşdür.

Nəticə

Nəticə olaraq bildirmək istərdik ki, tədqiq etdiyimiz əlyazmalar Şeyxülislam Məhəmməd Həsən bin İsmayıl Mövlazadə əş-Şəkəvinin bu günə qədər məlum olmayan və tələbəlik illərini əhatə edən dövrdə yazılan əlyazmalardır. Heç şübhəsiz, uzun illərdən sonra ilk dəfə tədqiqata cəlb edilən bu əlyazmaların aşkar edilməsi elm tariximizin zənginləşdirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseyinqulu Məmmədli. Qafqazda İslam və Şeyxülislamlar. Bakı: 2005.
2. Əli ibn Əbu Talibin Misir hakimi Malik ibn əl-Harisə yazdığı əhdnamə. Tiflis: 1910, əş-Şəkəvi tərcüməsi.
3. İslam Ansiklopedisi. I cilt. İstanbul: 1988.
4. Ahmet Turan Karabulut. Dünya Kütüphanelerinde Mevcut İslam Kültür Tarihi ilə İlgili Eserler Ansiklopedisi. Kayseri: trh. III cilt.
5. <http://www.holykarbala.net/books/adab/adabaltaf6/04.html>
6. Kamandar Şərifli. Alim, pedaqoq və kitabşünas. Bakı: 2007.
7. Səməd Bayramzadə. Azərbaycan İslam mədəniyyət abidələri. Bakı: 2008.
8. Abdulla Əhədov. Azərbaycanda din və dini təsisatlar. Bakı: 1991.
9. Mövlud Süleymanlı. Eşitdiklərim və gördüklərim. Bakı: Azərənəşr, 1987.
10. Qədim Mustafayev. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda İslam ideologiyası və onun tənqidi. Bakı: 1973.
11. Anar İskəndərli, Adil Mövlayı. Şeyxülislamlığın tarixi. Bakı: 2016.

Наиля Сулейманова

**РУКОПИСИ ШЕЙХ-УЛЬ-ИСЛАМА МУХАММЕДА ХАСАНА
ИБН ИСМАИЛА АХУНДА МОВЛАЗАДЕ АЛЬ-ШАКАВИ**

РЕЗЮМЕ

Среди рукописей, сохранившихся в Институте рукописей имени Мухаммеда Физули НАНА, были найдены рукописи шейх-уль-ислама Мухаммеда Хасана ибн Исмаила Мовлазаде аль-Шакави. Он был шейх-уль-исламом мусульман Кавказа (Закавказье) в 1908-1909 гг. Одна из этих рукописей, включенных в коллекцию, является рукописью, автором которой он является, а другие - секретарем. В этой статье мы подробно и кратко обсудим текстологические и палеографические особенности рукописей.

Naila Suleymanova

**MANUSCRIPTS OF MUHAMMAD HASAN IBN ISMAIL
MOVLAZEDEH SHAKAVI**

SUMMARY

Manuscripts of Muhammed Hasan ibn Ismail Movlazedeh who was Sheikh-ul-Islam of Caucasian Muslims in 1908-1909, have been newly discovered amongst the manuscripts preserved at the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of ANAS. He was involved in a manuscript as an author, another as scribe. In this paper we will be studying textual and paleographic features of both manuscripts briefly and comprehensively.